

DOI: 10.21005/pif.2024.60.E-01

GROUP OF FARM WORKERS' HOUSES AS AN ELEMENT OF THE COMPOSITION OF A MANOR COMPLEX ON THE EXAMPLE OF KRASNE DŁUSKO

ZESPÓŁ DOMÓW PRACOWNIKÓW FOLWARCZNYCH JAKO ELEMENT KOMPOZYCJI ZAŁOŻENIA DWORSKIEGO NA PRZYKŁADZIE KRASNEGO DŁUSKA

Piotr Krzysztof Arlet

dr hab. inż. arch. prof. ZUT

Author's Orcid number: 0000-0003-2072-1449

West Pomeranian Technical University in Szczecin. Poland
Faculty of Architecture
Department of Architectural Design

ABSTRACT

In western Poland, in the village of Krasne Dłusko, a compact and uniform complex of farmworkers' houses was preserved until the third quarter of the 20th century. According to the author's knowledge, this is the only such complex that survived long enough to be photographed and described. Very interesting in itself, it was also part of a larger spatial composition of a manor and grange estate dating back to the early 18th century. In this article, the author considers whether the inclusion of groups of such houses within the composition of a manor and grange was typical or rather an exception.

Key words: farm worker's house, farmhand's cottage, grange, manor complex

STRESZCZENIE

W zachodniej Polsce, w miejscowości Krasne Dłusko do trzeciej ćwierci XX w. zachował się zwarty i jednolity zespół domów robotników rolnych – pracowników folwarku. Wg wiedzy autora jest to jedyny taki zespół, który przetrwał do czasów, kiedy to mógł być sfotografowany i opisany. Sam w sobie bardzo ciekawy, w dodatku był częścią większej kompozycji dworsko-folwarcznego założenia przestrzennego z początków XVIII w. W artykule autor rozważa, czy włączanie zespołów takich domów w kompozycję dworu i folwarku było sytuacją typową, czy raczej wyjątkową.

Słowa kluczowe: chata parobka, dom robotnika rolnego, folwark, zespół dworski

1. INTRODUCTION

During the first three quarters of the 18th century, the Polish-Lithuanian Commonwealth was a vast territorial state, covering an area of 733,000 km². Despite certain local specificities and divisions, a relatively uniform socio-political system prevailed across this vast expanse. In terms of governance, the Commonwealth was a feudal aristocratic republic with an elective monarchy (Fig. 1).

Under the dominance of the nobility in the economic sphere, the primary production unit in agriculture was the grange—a noble estate that operated based on serfdom, relying on the forced labor of peasants bound to the land. At the turn of the 18th and 19th centuries, during the transition from the Baroque to the early Classical period, it became the ambition of noble investors to shape the spatial arrangement of the grange in such a way that, together with the noble residence—the manor house—it would form a cohesive and complete compositional entity.

In this article, the author considers whether the homesteads of peasants or grange workers (Polish: *parobcy*) were also part of such manor-grange spatial compositions. The ensemble of agricultural workers' houses in Krasny Dłusk serves as the impetus for these reflections. It is important to note that this example comes from the borderlands of the Polish-Lithuanian Commonwealth and from the time of its decline.

2. PROBLEM AND METHODOLOGY

The research concerns the western part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (Fig. 1), which now lies within the borders of modern-day Poland. The time frame of this study spans the 18th century and the first half of the 19th century. Standard scientific procedures were used in the research. Materials were collected through bibliographic and online searches, as well as direct observation. The analysis was conducted using a speculative approach, with conclusions drawn in a generalized manner. The study of granges is a multifaceted endeavor. Their establishment and development, and consequently their layout and architectural form, resulted from a variety of circumstances that were analyzed within the scope of this research. This study focuses on a specific aspect of the issue. Methodologically, it is appropriate to place this aspect within a broader context while also presenting the problem on an appropriate scale.

2.1. Large Estates in Historical Development

As early as antiquity, two fundamental types of agricultural production systems emerged and became established. The first type consists of farms sized to allow the owner to work them with his own labor and that of his family. The second type, which will be discussed here, includes large estates that operated through the labor of hired or coerced workers (such as slaves or serfs).

In medieval Europe, a system known as feudalism prevailed. In this system, a peasant and his family would cultivate a small farm but were required to pay a fee to their feudal lord, known as rent. Peasants paid this rent in money or “in kind,” meaning with the produce of the land they farmed. Rent could also be paid through labor, a practice referred to as “*corvée*”.

By the end of the Middle Ages—during the 15th century—with the development of a monetary economy and trade, agricultural production experienced a favorable climate. In this new situation, medieval knights abandoned their role as warriors and began establishing large commercial farms—granges. These endeavors primarily relied on the free labor of peasant farmers, specifically through *corvée* labor, which gradually displaced other forms of rent. By the mid-17th century, granges dominated the agricultural economy in Poland and neighboring countries, including the Duchies of Pomerania.

From the second half of the 17th century, due to falling prices for agricultural products, granges began to yield increasingly lower profits. The owners attempted to compensate for this by cultivating and harvesting more. They did this by imposing an ever-increasing amount of *corvée* labor on the serfs. In turn, the serfs worked reluctantly and inefficiently on the estates. The difference in

productivity between peasant farms and granges during the period of intensified corvée labor (in the 17th and 18th centuries) has been estimated at approximately 30-40% (Leonid Żytkowicz).

Fig. 1. Location of the villages mentioned in the article within the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth from 1771. Source: by author based on Wikipedia

Ryc. 1. Położenie miejscowości przywołanych w artykule w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów z 1771 r. Źródło: rys. autora na bazie Wikipedii

Until the 18th century, numerous granges in Poland operated on the basis of corvée labor. During the discussed period—throughout the 18th century and into the early 19th century—a belief emerged that this model of agricultural production had reached its maximum potential. An alternative became attempts at top-down creation, or rather restoration, of peasant rental farms. Initially, these farms—known in Poland as "oleńdry"—were established on newly acquired, drained meadowlands. From 1719 to 1747, granges were partitioned in all the villages belonging to the city of Poznań. The land from these estates was used to create new rental farms for German settlers known as *Bambrzy*. From the mid-century, Andrzej H. F. Zamojski began converting parts of his estates into rental farms for peasants. Starting in 1767, Father Paweł K. Brzostowski created an ideal estate near Vilnius—Pawłów, and so on.

At the very end of the 18th century, agriculture experienced a favorable climate once again. In the western regions of Greater Poland, serfdom was abolished in 1807 (in the Duchy of Warsaw ¹), The abolition of corvée labor and the enfranchisement of peasants (already within the borders of Prussia) took place gradually from 1808 to 1872. Thus, from the first half of the 19th century onward, granges had to operate exclusively based on hired labor.

2.2. Large Estates as an Economic Issue

One might assume that granges led the agricultural economy in terms of productivity and efficiency. They also had greater opportunities to implement new cultivation techniques, which offered the potential for progress in agriculture. However, history shows that these enterprises were sensitive

¹ The Duchy of Warsaw was a quasi-independent Polish state that existed during the Napoleonic Wars (1807-1815).

to economic fluctuations. The history of Polish lands recorded several waves of decline and bankruptcy, resulting in the fragmentation of large estates. In contrast to granges, small peasant farms, during crises, limited consumption almost to zero, which made them (and still makes them) practically economically indestructible.

2.3. Large Estates as a Theoretical Issue

The functioning of granges has been described in literature dedicated to this subject since ancient times. The oldest source dates back to around 160 BCE (Marcus Porcius Cato, also known as Cato the Elder – *De agri cultura*). The work of Pietro de Crescenzi was published only after the invention of printing, approximately 150 years after the author's death. Although Crescenzi was an Italian from Bologna and wrote about Italian realities, his book saw as many as 47 editions in various European languages. Poles particularly read the 1571 Krakow edition. Although the numerous works mentioned here were primarily economic handbooks aimed at the enlightened classes of society, their authors endeavored to provide their readers with general and reliable knowledge, including in the area of spatial planning. Therefore, it can be said that during the discussed period, the Polish nobility created and transformed granges with a certain theoretical foundation already in place.

The literature specifically pertaining to the ensemble in Krasny Dłusk has been included in the bibliography.

2.4. Development of the Spatial Form of Grange Buildings

Ancient Roman rural estates of the villa type—slave-based latifundia—were centers of commercial agricultural production. At least some of these estates featured a planned layout. An example is the *Settefinestre* estate located between the towns of Capalbio and Orbetello in Tuscany, which was thoroughly investigated in the 1970s (Andrea Carandini). The agricultural buildings surrounded several internal courtyards. In the representative section, the courtyards were connected by an internal compositional axis.

Fig. 2. An example of an Baroque manor house with alcove from the mid-18th century in Krzycko Wielkie. Source: by Z. Wasiołka

Ryc. 2. Przykład alkierzowego dworu barokowego z połowy XVIII w Krzycku Wielkim. Źródło: autor Z. Wasiołka

In our regions, large estates—known as manors—existed as early as the Middle Ages and initially represented a form of organization of ecclesiastical land ownership. We can assume that they took the simplest possible form—buildings loosely arranged in a quadrangle around a rectangular farm courtyard. This layout persisted for a very long time, until the second half of the 17th century.

In the wake of the reconstruction following the wartime destruction in the Polish–Lithuanian Commonwealth, spatial baroque layouts began to emerge in rural areas from the late 17th century onward. Influenced by palace forms, the architecture of small rural manors became more elaborate, incorporating side wings in the form of low, single-story turrets (Fig.2). The architectural composition of the baroque manor was organized along a transverse axis that ran through the interior, structured around two symmetrical chimneys. On both sides of the building, along the longitudinal facades on the main axis, there was a pair of entrance doors. These were articulated by decorative porticos, gables, or façades. On one side, they led to a geometrically organized garden or park. On the other side, in front of the main entrance—often featuring a small columned portico—there was a driveway for carriages, accompanied by an oval flower bed, an avenue, and a gate, all arranged along the aforementioned compositional axis. In some cases, the extended axis continued to organize the space of the surrounding area, including courtyards, agricultural buildings, watercourses, and ponds, etc.. In Sosnowica² (In Parczew County, Lublin Voivodeship, the compositional axis aligns with the center of the façade of a small rural church, which is artificially enhanced by two symmetrically placed bell towers (Fig. 3, 1797).

2.5. The Scientific Problem Under Consideration

In the presented context, the question arises regarding the place and role of spatial compositions such as the manor + grange, as well as the houses and homesteads of those who provided labor for the landowners. An important aspect that the author takes into account is the transition from the use of serfs to the employment of agricultural laborers in the second half of the 18th century and the first half of the 19th century.

Fig. 3. Church of St. Trinity in Sosnowica (1797) closes the axis of the spatial composition. Source: by K. Ponińska

Ryc. 3. Kościół Św. Trójcy w Sosnowicy (1797 r.) zamyka oś założenia przestrzennego. Źródło: autorka K. Ponińska

² In Sosnowica, from the mid-18th century, Józef Sosnowski expanded his ancestral residence. He was a wealthy and ambitious nobleman, a voivode, the marshal of the elective diet, and a field hetman, aspiring to join the magnate class. He is historically noted for having refused the hand of his daughter to the young lieutenant Tadeusz Kościuszko.

Of course, a natural and perhaps more common scenario is the independence of the composition of the manor + grange from the village layout. A large number of nobleman's estates were once village mayor's farms, and in such cases, the new arrangement of buildings seemed to "embed" itself within the existing layout of the medieval settlement. In the second case, the grange was established outside the existing village buildings but in its immediate vicinity, allowing easy access to serf labor.

However, the third case appears to be more interesting, namely the incorporation of rural homesteads into the overall spatial composition. Here, several significant clues arise. Józef Burszta examined the documentation preserved in the Kórnik Library concerning the Runowo Krajeńskie estate from the years 1636-1652. The documents indicated that the manor administration financed and oversaw carpentry teams that carried out repairs and built new structures for the serfs (Burszta 1954). Both Runowo Krajeńskie and the discussed Krasne Dłusko are historically understood to belong to northern Greater Poland, although they are located at opposite ends of the region. Furthermore, in both cases, a very similar type of arcaded house appears.

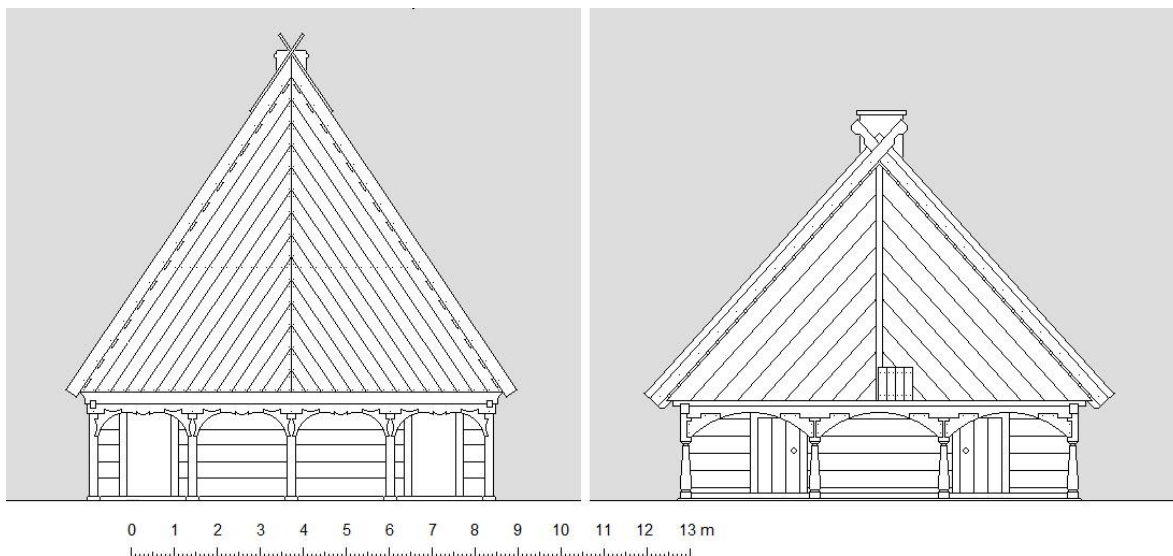

Fig. 4. Farm workers' cottages – the so-called *twins* – from the 18th century, from Leśno and Zbójno. Source: by author
Ryc. 4. Chaty pracowników folwarcznych – tzw. *bliźniaki* – z XVIII w. z Leśna i ze Zbójna. Źródło: rys. autora

In the immensely popular guide by Piotr Świtkowski, *Budowanie wiejskie...* from 1782 (the first edition), we find Plate XI depicting a village with an ideal layout. It is axially stretched between a manor surrounded by an estate and a church with local services such as an inn, blacksmith, and school around it. The peasant farms are regularly and rhythmically distributed along an axial canal. The estate workers, including a guard, shepherd, and laborers, have their homesteads at the outer boundaries of the layout. At the very center, the building of the fire station "reigns" supreme. (Fig.5) It is worth noting here the influence and similarity to villages that emerged in the 18th century as part of the Prussian internal colonization, such as Neulietzegöricke in the Oder lowlands or Wielgowo near Szczecin (now within the city limits).

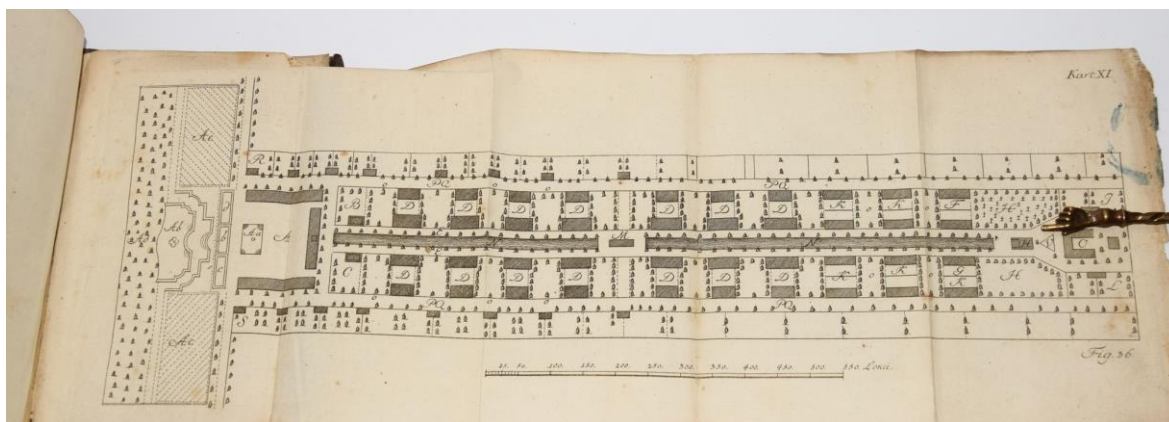

Fig. 5. A plan of an ideal village in P. Świtkowski's guide: *Village Building for...* Source: One Bid

Ryc. 5. Rozplanowanie idealnej wsi w poradniku P. Świtkowskiego: *Budowanie wiejskie...* Źródło: One Bid

Adam Miłobędzki, in his work *Zarys dziejów architektury polskiej*, presents the example of an arcaded twin cottage—likely intended for laborers—from Leśno in Kashubia (Chojnice County, Pomeranian Voivodeship). He continues the discussion of this case: *Gables made of intricately arranged boards following a wavy profile line, and arcades supported by beam-like columns... were also found... in peasant cottages, where village owners sought to give a decorative and representative appearance, especially when the main access road to the manor ran through the village.* (Fig. 4, Miłobędzki 1988 s. 240).

Ignacy Tłoczek³ cites two more examples: *in the bishop's estates in Kujawy, the wooden arcaded houses displayed an excellent carpentry style and beautiful form, occupying approximately 90 m² of built-up area, including the arcade (Karnkowo, pow. lipnowski, woj. kujawsko-pomorskie), arranged in two rows along a street laid out on the axis of the church. In another Kujawy estate in the village of Zbójno (Golub-Dobrzyń County, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship), the twin arcaded houses from the early 19th century featured a living space for one family consisting of a hall, a room, and an alcove, with a total area of 53 m² (Tłoczek 1985, p. 140). The inventory of one of the houses from Zbójno can be found in Marian Prokopek's work (Fig. 4, Prokopek 1976, pp. 166, 167, figs. 5A, 5B, 5C)*

The above clues suggest that at least in a few cases in the past, there were rural compositions that also included peasant cottages. However, in the cited examples, the authors inventoried the last remaining houses and learned about their spatial context from the memories of local residents. In Krasne Dłusko, located by the Noteć River, the group of arcaded cottages survived for about 150 years.

3. RESEARCH RESULTS

3.1. Political and Administrative Affiliation of Krasne Dłusko

In the 18th century, the area surrounding Krasne Dłusko was situated near the Polish-German border, which ran approximately latitudinally a few kilometers north of Dłusko, past the village of Świniary and through the forests in the fork of the Warta and Noteć rivers. The turbulent historical events at the turn of the 18th and 19th centuries meant that the village, along with the entire Międzyrzecz district, frequently changed its political and administrative affiliations (tab. 1):

³ pierwszy powojenny dziekan szczecińskiego Wydziału Architektury

Tab. 1. The Political and Administrative Affiliation of Krasne Dłusko and Surrounding Areas at the Turn of the 18th and 19th Centuries.

Period	National affiliation	Administrative unit
until the Second Partition (1793 r.)	The Polish–Lithuanian Commonwealth	The province of Greater Poland, Poznań Voivodeship, the newly established frontier district of Międzyrzecz in 1791 by the resolution of the Great Sejm (replacing the earlier District Authority Office).
from 1793 until 1806 r.	The Kingdom of Prussia	Province of South Prussia, Poznań Department, Międzyrzecz District
from 1807 until 1815 r.	Duchy of Warsaw	also Poznań Department, as above
from 1815 until 1945 r.	again in the Kingdom of Prussia, then in the German Empire, the Weimar Republic, and the Third Reich	the so-called Grand Duchy of Posen; in 1818, Międzychód County (German: <i>Landkreis Birnbaum</i>) was established, and in 1887, its western part was separated to form Skwierzyna County (nm. <i>Lankreis Schwerin a. Warthe</i>)
from 1945 r.	The Polish People's Republic, from 1989 the Republic of Poland.	Initially, the so-called Recovered Territories, Western Pomerania Region III; later the Poznań Voivodeship (until 1950), with Skwierzyna District existing until 1961.

In post-war Poland, due to successive reforms, the administrative affiliation of Krasne Dłusko changed several times. Currently, it is located in the Lubusz Voivodeship, within the Międzyrzecz County, in the Przytoczna Municipality.

3.2. The Earliest History of Dłusko on the Warta River

Written sources confirm that the village of Dłusko on the Warta River existed in the Middle Ages. Father Stanisław Kozierowski identified it with the settlement of *Dutsco*, mentioned in Cistercian documents from the years 1251-57 as the property of the nearby Paradysz Monastery (Kozierowski 1916, pp. 131-132). In 1388, 130 years later, the village, referred to as *Dłusko*, was owned by the knight Mikołaj Dłuski.

As the name itself suggests, in the Middle Ages the village was indeed very long, stretching along the left bank of the Warta River. As a result, it naturally split into smaller settlement units. A document from 1404 already distinguishes: *Stare Dłuszko*. Indeed, in 1412, one settlement was mentioned again *Dłuszko*, but in 1415 r. Piotr z Pakosławia Pakosławski owned: *Nowy Dłuszco* i *Antiquum Dłuszco* – meaning New and Old Dłusko. Subsequent records from 1417 mention: *Dłuszsko*, and in 1420: *Dłusko* – again under the ownership of Piotr Pakosławski..

From 1430 until the early 17th century, the village belonged to the Hersztopszy family. The records mention brothers: Wojciech, Marcin, and Andrzej Hersztopszy (in the years: 1463 and 1469) as well as Andrzej Hersztopski with his wife Katarzyna Policka (1471). In 1472, Włodek Policki purchased one furlong of land in Krasne Dłusko from Marcin Hersztopski. In 1499, Jan Hersztopski, son of Andrzej, is mentioned. In 1574, Łukasz and Wawrzyniec Hersztopszy, sons of Marcin, are listed. It is likely that the estate was purchased from them by Hieronim von Kalckreuth from Pomorsko near Zielona Góra

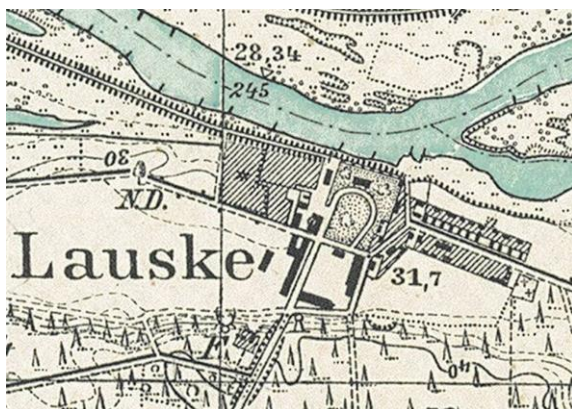

Fig. 6. Krasne Dłusko at the beginning of the 20th century. Source: Zamki, pałace, dworki

Ryc. 6. Krasne Dłusko na pocz. XX w. Źródło: Zamki, pałace, dworki

Fig. 7. Nowadays, Krasne Dłusko is developing westwards. Source: Yandex Maps

Ryc. 7. Współcześnie Krasne Dłusko rozwija się w kierunku zachodnim. Źródło: Yandex Maps

Around the mid-17th century, Dłusko changed owners again. Karol Maksymilian von Kalckreuth sold the village to the Gębicki family from Lubików. This was an important moment for the village. The new owners began to organize the peasant lands. In 1688, Stefan Gębicki established five solitary, rent-paying homesteads (so-called *Olęderskie*) in the area of Stare Dłusko, near the Męcinka stream. These may have been settled by the residents of the former Dłusko, which had declined due to wars and epidemics (Witek 1993). After another 12 years, when Dłusko was acquired by Hieronim Adam Poniński at the end of the 17th century, New Dłusko was established along the western side of the settlement, along the road to Skwierzyna, under the same principles (1700). It consisted of 15 more solitary homesteads. This is how the present spatial layout of the village began to take shape. To this day, both mentioned settlements—Stare and Nowe Dłusko—have maintained a dispersed layout.

Around the mid-17th century, Dłusko passed from the hands of Karol Maksymilian von Kalckreuth to the ownership of the Gębicki family from Lubików. In 1688, Stefan Gębicki granted a privilege for five *Olęderskie* (rent-paying) homesteads in Stare Dłusko (German: *Alt Lauske*) in Lubików. If the medieval village had existed earlier in this location, it is possible that its residents dispersed into the mentioned solitary homesteads. Soon, in 1700, under the same principles, 15 *Olęderskie* homesteads were established further west, in Nowe Dłusko, along the road to Skwierzyna. Both of these settlements still consist of separate, solitary homesteads, with no traces of the medieval village remaining..

3.3. The establishment of the manor and farm in Krasne Dłusko

It is impossible to determine exactly when the noble farm, now known as Krasne Dłusko – the subject of this study – was established between Stare and Nowe Dłusko. It is presumed that this took place after the death of Hieronim Poniński (1702), when the village was inherited by his son Franciszek, the starost of Kopanice. An inventory conducted in 1734 confirms the existence of a manor with stables and a garden in Krasne Dłusko.

Fig. 8. Houses of farm workers in Krasne Dłusko on a postcard from the early 20th century. Source: postcard (Polska-Org)
 Ryc. 8. Domy robotników rolnych w Krasnym Dłusku na pocztówce z początków XX w. Źródło: pocztówka (Polska-Org)

After the Ponińskis, Dłusko became the property of the Belin-Węgierski family and the Pflug family. The estate's buildings were gradually replaced and renovated, though the original layout was maintained. At the turn of the 19th and 20th centuries, the baroque manor was replaced by a two-story brick palace. At that time, the estate was owned by Martha Weber, and it was managed by a certain H. Koschitzki. After 1945, the estate became the headquarters of a local state-owned farm (PGR), which later passed under the management of the Agricultural Property Agency of the State Treasury. Since 2001, the palace has been privately owned..

3.4. The composition of the manor complex in Krasny Dłusk

The manor complex was laid out on the southern bank of the Warta River, which flows here from east to west, with a deviation of about 30° to the north. The palace (formerly the manor), which serves as the center of the complex, stands along the riverbank, parallel to its course. It is therefore positioned, as it was once said, at 1 o'clock. The axis of the palace is perpendicular to the riverbank and also serves as the main compositional axis of the entire manor complex.

In Krasne Dłusko, there is no manor park. This absence is compensated by a several-meter-high riverbank slope, which provides a wide view from the palace windows of the river's flow and the expansive, swampy meadows and forests on the opposite northern bank, stretching to the horizon. On the other side of the manor, in front of its main façade, a representative courtyard was located, once with a driveway in the shape of an elliptical lawn (Fig. 6). Over time, the driveway, overgrown with wild vegetation, became a substitute for a manor park (Fig.7).

Opposite the manor, on the other side of the representative courtyard, there once stood a smaller building – the stable for riding horses (Witek 1993). Behind it, further along the main compositional axis, was a large agricultural courtyard, once surrounded on all sides by a series of farm buildings: barns, cattle sheds, and stables for working horses – this structure is now incomplete. The entrances to the estate were not aligned axially, but rather along the facades of the courtyards: the agricultural and representative ones. Both roads, heading west towards Skwierzyna through New Dłusko, and south towards Przytoczna through New Niedzwica, depart from the southeast corner of the representative courtyard (Fig 6, 7).

The second, transverse compositional axis runs parallel to the riverbank of the Warta River and intersects the main axis at a right angle in the middle of the representative courtyard, in front of the manor, at the center of the circular driveway with a lawn. Moving west, it passes between the granary building (closer to the manor) and the distillery (closer to the agricultural courtyard). Further in this direction, it leads to the area where orchards and vegetable gardens originally stood. Over time, additional farm buildings were placed here. This trend continues to this day (Fig 7). In the opposite direction, to the east, towards Old Dłusko, along the axis, a settlement of farmworkers' houses was established, which is the subject of this study..

3.4. The settlement of farmworkers' houses

The settlement of farmworkers' houses stretches along the transverse compositional axis on the eastern side of the representative, manor courtyard, but is not directly connected to it. The village street running along the axis is 15.0 meters wide. Two rows of alternating trees give it the character of an avenue (Fig. 10). On the northern side, plots measuring 24.0 meters by about 30.0 meters deep were arranged – they were slightly over 7 ares in size. At the back, small utility buildings were placed – initially probably also in a single line, with uniform size and shape. Ten houses were built from the front, always on the right side of the plot, at equal distances. All of them had similar dimensions and forms. Their front elevations gave the northern side of the village street the form of an impressive, rhythmically composed frontage. These facades were oriented towards the street, i.e., to the south. In this way, their arcades under the timber-framed gables were well-lit from spring to autumn (Fig. 8).

Fig. 9. Houses in Krasne Dłusko in the 1960s. Source: M. Kornecki

Ryc. 9. Domy w Krasnym Dłusku w latach 60-tych XX w. Źródło: M. Kornecki

All the discussed buildings were constructed on the same plan. From a typological perspective, it is a local type of house with an entrance from the gable side and a sequence of rooms inside. The main entrance in such a house is located in the arcade and leads to a vestibule. Passing through the vestibule, one passes the kitchen on the side, while directly ahead is a large living room (a common room), and behind it, usually at the back of the house, is a chamber. The chimney stack is positioned exactly under the ridge, in the wall between the kitchen and the living room, and serves the heating devices (hearths, kitchen stoves, stoves) in both of these rooms.

Houses of the described type were once widespread in the areas of Pomerania, Krajna (northern Greater Poland), and Kuyavia, and even in some parts of Masovia. They were most often built in log construction, and in the western part of this defined area, also in timber-frame construction. Examples of such buildings have been preserved in open-air museums (Osiek near the Noteć River, Złotów)⁴.

It seems that the plots on the other, southern side of the village road were reserved for future development. Over time, more houses for agricultural workers were built here, but in a more typical arrangement – with the ridge of the roof parallel to the road.

⁴ The Museum of Folk Culture in Osiek on the Noteć River – a cottage from Głubczyn (1790); the Krajna Farmstead in Złotów – a cottage from Stara Święta (1790).

The entire complex of agricultural workers' housing in Krasny Dłusk survived in its entirety until the 1920s. Six buildings survived World War II (Fig. 9, Sadowski 1997). In the 1970s and early 1980s, multi-family blocks typical of state-owned agricultural farms (PGRs) from that period were built on the site of the former wooden structures. Today, only one building remains from the original settlement – number 26.

4. CONCLUSION

In the 18th-century Polish-Lithuanian Commonwealth, after the devastation caused by wars and later, following the partitions, the nobility rebuilt manor estates as simplified baroque spatial compositions. These noble investors were also influenced by Enlightenment ideas and the knowledge of internal colonization efforts in neighboring countries: in Prussia (the so-called Frederickian colonization), and later in Austria (Josephinian colonization). Additionally, the turn of the 18th and 19th centuries marked a time of transition for peasants from serfdom to rent-based work and for manor estates to labor-based work with hired workers. This period also saw favorable agricultural conditions. As a result, manor-farm estates, such as the example of Krasny Dłusk mentioned in the article, emerged, often incorporating well-designed settlements for agricultural workers. These settlements complemented the spatial composition of the estate, and based on local traditions, they also built attractive architectural forms. Furthermore, they provided relatively good living conditions for the inhabitants—by the standards of the time. The houses in Krasny Dłusk survived until they were photographed and inventoried. As a group, they represent a unique example, but as the author has sought to demonstrate, not an isolated one.

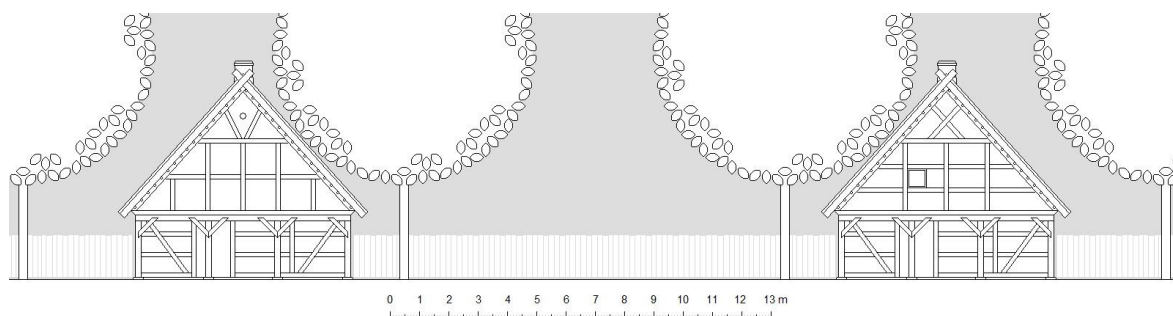

Fig. 10. The tree plantings did not follow the rhythm of the arrangement of houses on the frontage of a village street. Source: by author

Ryc. 10. Nasadzenia drzew nie powtarzały rytmu rozmieszczenia domów w pierzei wiejskiej ulicy. Źródło: rys. autora

ZESPÓŁ DOMÓW PRACOWNIKÓW FOLWARCZNYCH JAKO ELEMENT KOM-POZYCJI ZAŁOŻENIA DWORSKIEGO NA PRZYKŁADZIE KRASNEGO DŁU-SKA

1. WPROWADZENIE

Przez pierwsze trzy ćwierci XVIII wieku Rzeczpospolita Obojga Narodów⁵ była potężnym terytorialnie państwem o powierzchni 733 tys. km². Na tym ogromnym obszarze, mimo pewnych lokalnych

⁵ Rzeczpospolita Obojga Narodów to oficjalna, historyczna nazwa państwa związkowego Królestwa Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego, które swoimi granicami obejmowało dużą część współczesnej Białorusi i Ukrainy.

specyfik i podziałów, panował dość wyrównany ustrój społeczno-polityczny. Pod względem ustrojowym to państwo było feudalną republiką szlachecką z wybieralnym (elekcyjnym) monarchą (Ryc. 1).

W warunkach dominacji szlachty w życiu gospodarczym podstawową jednostką produkcyjną w rolnictwie był folwark - ziemski majątek szlachecki funkcjonujący w oparciu o pańszczyznę – przymusową pracę przypisaną do ziemi chłopów. Na przełomie XVIII i XIX w. – w okresie przeżywanego się baroku i początków klasycyzmu – ambicją szlacheckich inwestorów było takie kształtowanie przestrzenne folwarku, aby wraz ze szlachecką siedzibą – dworem ziemiańskim tworzył skończoną całość kompozycyjną.

W niniejszym artykule autor rozważa, czy obejścia chłopów lub pracowników folwarku (pl.: *parobcy*) także były częścią takich dworsko-folwarcznych kompozycji przestrzennych. Asumptem do tych rozważań jest zespół domów robotników rolnych w Krasnym Dłusku. Należy zastrzec, że ten przykład pochodzi z przygranicznych terenów Rzeczypospolitej Obojga Narodów i z czasów jej upadku.

2. PROBLEM I METODYKA

Badania dotyczą zachodniej części Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Ryc. 1), która weszła w obręb granic współczesnej Polski. Czasowy zakres rozważań to XVIII i pierwsza połowa XIX w. W badaniach wykorzystano standardowe procedury naukowe. Materiały zgromadzono na drodze kwerendy bibliograficznej i internetowej, oraz autopsji. Rozważania przeprowadzono metodą spekulatywną, wnioski wyabstrahowano uogólniająco. Badania folwarków to przedsięwzięcie wieloaspektowe. Ich powstawanie i rozwój, a w konsekwencji rozplanowanie i forma architektoniczna, były efektem wielu okoliczności, które analizowano w ramach badań. W niniejszym opracowaniu skoncentrowano uwagę na wycinku tego problemu. Metodycznie poprawne będzie umieszczenie go w szerszym horyzoncie, a zarazem pokazanie problemu we właściwej skali.

2.1. Wielkie gospodarstwa w rozwoju historycznym

Już w starożytności pojawiły się i utrwaliły dwa podstawowe typy prowadzenia produkcji rolniczej. Pierwszy typ, to gospodarstwa dostosowane wielkością do tego, by właściciel mógł je uprawiać siłami swoimi własnymi i siłami swojej rodziny. Drugi typ, o którym będzie tu mowa, to duże gospodarstwa funkcjonujące dzięki pracy ludzi do niej wynajmowanych lub przymuszanych (niewolnicy, chłopci pańszczyźniani).

W średniowieczu w Europie panował system zwany feudalizmem. W tym ustroju rolnik wraz z rodziną użytkował małe gospodarstwo, jednak z tego tytułu musiał uiszczać swemu lennemu zwierzchnikowi⁶ opłatę nazywaną czynszem. Czynsz chłopci uiszczali pieniędzmi lub „w naturze”, czyli płodami ziemi, którą uprawiali. Czynsz można było także odpracować, co nazywano „pańszczyzną”.

Pod koniec średniowiecza – w ciągu XV w. – wraz z rozwojem gospodarki pieniężnej i handlu w produkcji rolnej pojawiła się dobra koniunktura. W nowej sytuacji średniowieczni rycerze porzucili rolę wojowników i zaczęli zakładać duże gospodarstwa towarowe – folwarki⁷. Te przedsięwzięcia w większości wykorzystywały darmową pracę chłopów-gospodarzy, właśnie ową pańszczyznę, która z czasem wyparła inne formy czynszu⁸. Do połowy XVII w. w gospodarce Polski i sąsiednich krajów (także w Księstwach Zachodniopomorskich) w gospodarce rolnej dominowały folwarki pańszczyźniane.

Od drugiej połowy XVII w. na skutek spadku cen na produkty rolnicze, folwarki pańszczyźniane przynosiły coraz mniejsze dochody. Właściciele starali się to rekompensować – uprawiać i zbierać więcej. Robili to narzucając poddanym chłopom coraz większy wymiar pańszczyzny. Ci z kolei, ze swojej strony, w folwarkach pracowali niechętnie i niedokładnie. Różnicę wydajności między go-

⁶ Mógł to być lokalny suweren, instytucja kościelna, np. klasztor lub rycerz, ale także np. miasto.

⁷ Wcześniej taki charakter miały już gospodarstwa należące do klasztorów.

⁸ Pańszczyzna wyparła inne formy czynszu, ale nie wyparła innych, licznych obowiązków lennych.

spodarstwem chłopskim a folwarkiem w okresie wzmożonej pańszczyzny (XVII, XVIII w.) oszacowano na ok. 30-40% (Leonid Żytkowicz).

Do XVIII w. liczne folwarki w Polsce funkcjonowały na bazie przymusu pańszczyźnianego. W omawianym okresie – w XVIII i na pocz. XIX w – pojawiło się przekonanie, że taki model produkcji rolnej osiągnął już maksimum swoich możliwości. Alternatywą stały się próby odgórnego tworzenia, a może raczej przywracania chłopskich gospodarstw czynszowych. Początkowo takie gospodarstwa – nazywane w Polsce „olędrami” – wytyczano na nowo pozyskanych terenach zmeliorowanych łąk. W latach 1719-1747 we wszystkich wsiach należących do miasta Poznania rozparcelowano folwarki. Z ich gruntów tworzone nowe gospodarstwa czynszowe dla niemieckich osadników – tzw. *Bambrów*. Od połowy wieku w części swoich włości chłopów oczynszował Andrzej H. F. Zamojski. Począwszy od 1767 r. ks. Paweł K. Brzostowski tworzył pod Wilnem majątek idealny – Pawłów, itd., itd.

Pod sam koniec XVIII w. w rolnictwie powróciła dobra koniunktura. Na terenach zachodniej Wielkopolski poddaństwo zlikwidowano w 1807 r. (w Księstwie Warszawskim⁹), a zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie chłopów (już w granicach państwa pruskiego) przebiegało stopniowo w latach 1808-1872. Tak więc od pierwszej połowy XIX w. folwarki musiały funkcjonować już wyłącznie w oparciu o pracę najemną.

2.2. Wielkie gospodarstwa jako zagadnienie ekonomiczne

Można by przypuszczać, że folwarki przodowały w gospodarce rolnej pod względem produktywności i wydajności. Miały też większe możliwości wprowadzania nowych technik uprawy – co dawało szansę na postęp w rolnictwie. Historia jednak pokazuje, że te przedsięwzięcia były wrażliwe na koniunkturę. Historia polskich ziem zanotowała kilka fal upadków i bankructw, a w konsekwencji parcelacji wielkich majątków ziemskich. W przeciwieństwie do folwarków, małe gospodarstwa chłopskie, podczas kryzysów ograniczały konsumpcję prawie do zera, stąd były (i są nadal) praktycznie niezniszczalne ekonomicznie.

2.3. Wielkie gospodarstwa jako zagadnienie teoretyczne

Funkcjonowanie folwarków już od czasów starożytnych opisywała poświęcona ich tematyce literatura. Najstarsze źródło pochodzi z ok. 160 r. p.n.e. (Marcus Porcius Cato/Katon Starszy – *De agri cultura*) Dzieło Piotra Krescentyna (Pietro de Crescenzi) wydano dopiero po wynalezieniu druku, czyli 150 lat po śmierci autora. Choć Krescentyn był Włochem z Bolonii i pisał o realiach włoskich, jego książka doczekała się aż 47 wydań w różnych językach europejskich. Polacy rozczytywali się w wydaniu krakowskim z roku 1571. Chociaż wspominał tu, liczne dzieła miały charakter raczej poradników gospodarczych skierowanych do oświeconych warstw społeczeństw, to ich autorzy starali się podawać swym czytelnikom wiedzę ogólną i rzetelną. Także z zakresu rozplanowania przestrzennego. Można więc powiedzieć, że w omawianym okresie szlachta polska tworzyła i przebudowywała folwarki posiadając już pewną podbudowę teoretyczną.

Literatura szczegółowo dotycząca samego zespołu w Krasnym Dłusku została zawarta w bibliografii.

2.4. Rozwój formy przestrzennej zabudowań folwarcznych

Starożytne rzymskie posiadłości wiejskie typu *villa* – latyfundia niewolnicze – były miejscem komercyjnej produkcji rolnej. Przynajmniej niektóre z tych gospodarstw miały zakomponowany plan. Przykładem może być majątek *Settefinestre* położony między miejscowościami Capalbio i Orbetello w Toskanii, gruntownie przebadany w latach 70. ubiegłego wieku (Andrea Carandini). Zabudowania gospodarcze otaczały tu kilka wewnętrznych dziedzińców. W części reprezentacyjnej dziedzińce łączyła wewnętrzną oś kompozycyjną.

Na naszych terenach duże gospodarstwa – nazywane dworami – istniały już w średniowieczu i początkowo były formą organizacji kościelnej własności ziemskiej. Możemy przypuszczać, że miały

⁹ Księstwo Warszawskie to kadłubowe państwo polskie funkcjonujące w czasach wojen napoleońskich (1807-1815).

one formę najprostszą z możliwych – budynków luźno ustawionych w czworokąt wokół prostokątnego dziedzińca gospodarczego. Ta forma rozplanowania utrzymała się bardzo długo, do drugiej połowy XVII w.

Na fali odbudowy po zniszczeniach wojennych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów od końca XVII w. na wsi zaczęły powstawać przestrzenne układy barokowe. Pod wpływem form pałacowych, także architektura małych wiejskich dworów stała bardziej rozbudowana – poszerzona o boczne alkierze w formie niskich, parterowych wieżyczek (Ryc. 2). Kompozycję architektoniczną barokowego dworu porządkowała poprzeczna oś, biegnąca przez wnętrze, zorganizowane wokół dwóch symetrycznych kominów. Po obu stronach budynku, na elewacjach wzdłużnych, na głównej osi, znajdowała się para drzwi wejściowych. Artykułowały je dekoracyjne ganki, szczyty lub facjaty. Z jednej strony prowadziły one do geometrycznie uporządkowanego ogrodu lub do parku. Po drugiej stronie, przed reprezentacyjnym wejściem, często z małym kolumnowym portykiem, pojawiał się podjazd dla zaprzęgów z owalnym kwietnikiem, aleja, brama – wszystko uporządkowane wzdłuż wspomnianej osi kompozycyjnej. W niektórych przypadkach przedłużona dalej oś kontynuowała porządkowanie przestrzeni dalszego otoczenia: dziedzińców i zabudowań gospodarczych, cieków wodnych i stawów itp. W Sosnowicy¹⁰ (pow. parczewski, woj. lubelskie) oś kompozycyjna trafia w środek elewacji niewielkiego, wiejskiego kościoła, którą sztucznie poszerzają dwie symetrycznie ustawione dzwonnice (Ryc. 3, 1797 r.).

2.5. Rozważany problem naukowy

W przedstawionym kontekście pojawia się pytanie o miejsce i rolę w kompozycjach przestrzennych typu: dwór + folwark, domów i zagród ludzi świadczących pracę na rzecz posiadaczy. Istotną okolicznością, którą autor bierze pod uwagę, jest tu przejście od wykorzystywania chłopów pańszczyżnianych, do zatrudniania robotników rolnych w drugiej poł. XVIII i pierwszej poł. XIX w.

Oczywiście naturalną i chyba częściej spotykanym przypadkiem jest niezależność kompozycji: dwór + folwark, od zabudowy wsi. Duża część szlacheckich folwarków to dawne gospodarstwa wójtowskie i w takim wypadku nowy układ zabudowań jak gdyby „wraстал” w zastany układ średniowiecznej osady. W drugim przypadku folwark zakładano poza zabudowaniami istniejącej wsi, lecz w jej bezpośrednim pobliżu, aby bez problemów korzystać z chłopskiej pańszczyzny.

Jednak bardziej interesujący wydaje się trzeci przypadek. Mianowicie włączanie wiejskich zagród w całościową kompozycję przestrzenną. I tu pojawia się kilka istotnych poszlak. Józef Burszta przebadał zachowaną w Bibliotece Kórnickiej dokumentację klucza Runowo Krajeńskie z lat 1636-1652. Z dokumentów wynikało, że dworska administracja finansowała i nadzorowała zespoły cieielskie dokonujące napraw i budujące nowe budynki dla chłopów pańszczyżnianych (Burszta 1954). Zarówno Runowo Krajeńskie, jak i omawiane tu Krasne Dłusko, to miejscowości rozumieniu historycznym należące do północnej Wielkopolski – choć leżące na jej przeciwległych krańcach. W dodatku w obu przypadkach pojawia się bardzo podobny typ domu podcieniowego.

W ogromnie popularnym poradniku Piotra Świtkowskiego *Budowanie wiejskie...* z 1782 r. (pierwsze wydanie) znajdujemy tablicę XI z wyobrażeniem wsi o idealnym rozplanowaniu. Jest ona rozciągnięta osiowo pomiędzy otoczonym folwarkiem dworem, a kościołem z lokalnymi usługami typu: karczma, kowal, szkoła, wokół. Gospodarstwa chłopskie są regularnie i rytmicznie rozmieszczone wzdłuż przebiegającego osiowo kanału. Pracownicy folwarku: stróż, pasterz i parobcy, mają zagrody przy zewnętrznych granicach założenia. W samym centrum zaś „króluje” budynek straży pożarnej (Ryc. 5). Nie od rzeczy będzie odnotować tu wpływ i podobieństwo do wsi powstających w XVIII w. w ramach pruskiej kolonizacji wewnętrznej, np. Neulietzegöricke na polderach odrzańskich, czy podszczecińskie Wielgowo (obecnie w granicach miasta).

Adam Miłobędzki w: *Zarysie dziejów architektury polskiej* przytacza przykład podcieniowej chałupy bliźniaczej – więc raczej parobczańskiej – z kaszubskiego Leśna (pow. chojnicki, woj. pomorskie). I kontynuuje omawianie tego przypadku: *Szczyty z ozdobnie ułożonych deseczek oprowadzone*

¹⁰ W Sosnowicy swą rodową siedzibę od połowy XVIII w. rozbudował Józef Sosnowski, zamożny i ambitny szlachcic, wojewoda, marszałek sejmu elekcyjnego i hetman polny, aspirujący do warstwy magnackiej. W historii zapisał się tym, że odmówił ręki swej córki młodemu porucznikowi – Tadeuszowi Kościuszce.

falistą linią profilu, podcienia na balasowatych słupach... występowały również... w chałupach chłopskich, którym właściciele wsi starali się nadać ozdobny, reprezentacyjny wygląd, zwłaszcza kiedy przez wieś prowadził główny dojazd do dworu (Ryc. 4, Miłobędzki 1988 s. 240).

Ignacy Tłoczek¹¹ przytacza kolejne dwa przykłady: *Znakomitą formą ciesiołką i piękną formą odznaczały się w majątkach biskupich na Kujawach drewniane podcieniowe domy, zajmujące razem z podcieniem ok. 90 m² zabudowanej powierzchni (Karnkowo, pow. lipnowski, woj. kujawsko-pomorskie), ustawione dwoma szeregami wzdłuż ulicy założonej na osi kościoła. W innym majątku kujawskim we wsi Zbójno (pow. golubsko-dobrzyński, woj. kujawsko-pomorskie) w bliźniaczych domach podcieniowych z początku XIX w. mieszkanie jednej rodziny składające się z sieni, izby i alkierza miało 53 m² powierzchni (Tłoczek 1985, s. 140). Inwentaryzację jednego z domów ze Zbójna znajdziemy u Mariana Prokopka (Ryc. 4, Prokopek 1976, s. 166, 167, Ryc. 5A, 5B, 5C).*

Powyższe poszlaki świadczą, że przynajmniej w kilku przypadkach w przeszłości istniały kompozycje ruralistyczne obejmujące również chaty włościan. Jednak, w przytoczonych przykładach autorzy inwentaryzowali ostatnie zachowane domy, a o ich kontekście przestrzennym dowiadawali się ze wspomnień lokalnych mieszkańców. W nadnoteckim Krasnym Dłusku zespół chat podcieniowych przetrwał ok. 150 lat.

3. WYNIKI BADAŃ

3.1. Przynależność polityczna i administracyjna Krasnego Dłuska

W XVIII w. najbliższe okolice Krasnego Dłuska bezpośrednio przylegały do polsko-niemieckiej granicy. Przebiegała ona w przybliżeniu równoleżnikowo o kilka km na północ od Dłuska, za wsią Świniary, przez lasy w widłach Warty i Noteci. Wyroki historii – wyjątkowo burzliwej na przełomie XVIII i XIX w. zadecydowały, że wieś wraz z całym powiatem międzyrzeckim co kilka lat zmieniała swą przynależność polityczną i administracyjną (tab. 1):

Tab. 1. Przynależność polityczna i administracyjna Krasnego Dłuska i najbliższych okolic na przełomie XVIII i XIX w.

Okres	Przynależność państwowa	Jednostka administracyjna
do drugiego rozbioru (1793 r.)	Rzeczpospolita Obojga Narodów	provincia Wielkopolska, woj. Poznańskie, nowoutworzony w 1791 r. uchwałą Sejmu Wielkiego przygraniczny powiat międzyrzecki (w miejsce wcześniejszego starostwa)
od 1793 do 1806 r.	Królestwo Pruskie	provincia Prusy Południowe, departament poznański, powiat międzyrzecki
od 1807 do 1815 r.	Księstwo Warszawskie	także departament poznański, jak wyżej
od 1815 do 1945 r.	ponownie w Królestwie Pruskim, potem w Cesarstwie Niemieckim, Republice Weimarskiej i w Trzeciej Rzeszy	tzw. Wielkie Księstwo Poznańskie, w 1818 r. powstaje powiat międzychodzki (nm. <i>Landkreis Birnbaum</i>), w 1887 z jego zach. części wyodrębniono powiat skwierzyński (nm. <i>Lankreis Schwerin a. Warthe</i>)
od 1945 r.	Polska Rzeczpospolita Ludowa, od 1989 r. Rzeczpospolita Polska	początkowo tzw. Ziemie Odzyskane, okręg III zachodniopomorski; potem woj. poznański (do 1950 r.), pow. skwierzyński istniał do 1961 r.

¹¹ pierwszy powojenny dziekan szczecińskiego Wydziału Architektury

W powojennej Polsce, na skutek kolejnych reform, kilka razy zmieniała się przynależność administracyjna Krasnego Dłuska. Obecnie leży ono w woj. lubuskim, w pow. międzyrzeckim w gm. Przytoczna.

3.2. Najdawniejsze dzieje nadwarciańskiego Dłuska

Źródła pisane potwierdzają, że nadwarciańska wieś Dłusko istniała już w średniowieczu. Ks. Stanisław Kozierowski utożsamiał ją z osadą *Dutsco*, wymienianą w dokumentach cysterskich z lat 1251-57, jako własność klasztoru w pobliskim Paradyżu (Kozierowski 1916 s. 131,132). W 1388 r., czyli po upływie 130-stu lat miejscowość określona jako: *Dlusko* była własnością rycerza Mikołaja Dłuskiego.

Jak sama nazwa wskazuje, w średniowieczu wieś była rzeczywiście bardzo długa, rozciągnięta wzdłuż lewego brzegu Warty. Z tego powodu w naturalny sposób rozpadła się na mniejsze jednostki osadnicze. Dokument z roku 1404 wyróżnia już: *Stare Dluszko*. Co prawda w roku 1412 ponownie wymieniono jedno *Dluszko*, ale w 1415 r. Piotr z Pakosławia Pakosławski posiadał: *Nowy Dluszco* i *Antiquum Dluszco* – czyli Nowe i Stare Dłusko. Kolejne zapiski w roku 1417 wymieniają: *Dluszsko*, a w roku 1420: *Dlusko* – znów we władaniu Piotra Pakosławskiego.

Od 1430 r. do początków XVII wieku wieś należała do rodziny Hersztopskich. W dokumentach wspominani są bracia: Wojciech, Marcin i Andrzej Hersztopski (w latach: 1463 i 1469) oraz Andrzej Hersztopski z żoną Katarzyną Policką (1471). W 1472 r. Włodek Policki zakupił w Krasnym Dłusku 1 łan ziemi od Marcina Hersztopskiego. W 1499 roku wzmiankowany jest Jan Hersztopski, syn Andrzeja. W 1574 r. wymieniono Łukasza i Wawrzyńca Hersztopskich, synów Marcina. Prawdopodobnie od nich dobra zakupił Hieronim von Kalckreuth z Pomorska koło Zielonej Góry.

Koło połowy XVII w. Dłusko ponownie zmieniło właścicieli. Karol Maksymilian von Kalckreut sprzedał wieś rodzinie Gębickich z Lubikowa. To był ważny moment dla omawianej tu miejscowości. Nowi właściciele przystąpili do porządkowania chłopskich gruntów. W 1688 r. Stefan Gębicki ustanowił na obszarze Starego Dłuska, nad potokiem Męcinka, pięć samotniczych, czynszowych gospodarstw (tzw. *olęderskich*). Być może objęli je mieszkańcy dawnego Dłuska, podupadłego wskutek wojen i epidemii (Witek 1993). Po dalszych 12 latach, po przejściu Dłuska przez Hieronima Adama Ponińskiego pod koniec XVII w., po zachodniej stronie osady, wzdłuż drogi do Skwierzyny na tych samych zasadach powstało Nowe Dłusko (1700). Liczyło ono 15 kolejnych samotniczych gospodarstw. Tak zaczął kształtować się obecny, przestrzenny obraz wsi. Do czasów współczesnych obie wymienione osady – Stare i Nowe Dłusko – zachowały rozproszone plany.

Koło połowy XVII w. Dłusko przeszło z rąk Karola Maksymiliana von Kalckreut na własność rodziny Gębickich z Lubikowa. W 1688 r. Stefan Gębicki wystawił w Lubikowie przywilej na pięć gospodarstw olęderskich (czynszowych) w Starym Dłusku (nm. *Alt Lauske*). Jeśli to właśnie w tym miejscu egzystowała wcześniej wieś średniowieczna, to być może właśnie jej mieszkańcy rozeszli się na wspomniane samotnicze zagrody. Wkrótce, w roku 1700 na tej samej zasadzie powstało 15 gospodarstw olęderskich dalej na zachód, w Nowym Dłusku, wzdłuż drogi do Skwierzyny. Obie te miejscowości do dziś składają się z osobnych, samotniczych obejść, nie ma śladów po średniowiecznej wsi.

3.3. Powstanie dworu i folwarku w Krasnym Dłusku

Nie sposób dokładnie określić kiedy między Starym a Nowym Dłuskiem powstał szlachecki folwark nazywany dziś Krasnym Dłuskiem – przedmiot niniejszego opracowania. Przypuszczalnie miało to miejsce po śmierci Hieronima Ponińskiego (1702), kiedy wieś odziedziczył jego syn Franciszek, starosta kopanicki. Inwentaryzacja przeprowadzona w 1734 r. poświadcza istnienie w Krasnym Dłusku dworu ze stajniami i ogrodem.

Po Ponińskich Dłusko stało się własnością: Belinów-Węgierskich i rodziny Pflug. Stopniowo uzupełniano i wymieniano wyeksploatowaną zabudowę folwarku, jednak z zachowaniem pierwotnej kompozycji. Na przełomie XIX i XX w barokowy dwór zastąpił piętrowy, ceglany pałacyk. Majątek był wtedy własnością Marty (Martha) Weber a administrował nim niejaki H. Koschitzki. Po 1945

roku majątek stał się siedzibą lokalnego PGR-u, który następnie przeszedł w zarząd Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa. Od 2001 r. pałac jest własnością prywatną.

3.4. Kompozycja założenia dworskiego w Krasnym Dłusku

Kompleks dworski został rozplanowany na południowym brzegu rz. Warty, która w tym miejscu płynie ze wschodu na zachód z odchyleniem ok. 30° ku północy. Pałac (d. dwór) stanowiący centrum założenia, stoi nad brzegiem rzeki, równolegle do jej nurtu. Jest więc ustawiony – jak to kiedyś mówiono – na godz. 13-stą. Oś pałacu jest prostopadła do brzegu i stanowi zarazem główną oś kompozycyjną całego założenia dworskiego.

W Krasnym Dłusku nie ma parku dworskiego. Ten brak rekompensuje kilkumetrowa nadbrzeżna skarpa, która daje szeroki widok z okien pałacu na nurt rzeki i rozciągające na przeciwległym, północnym brzegu podmokłe łąki i lasy na horyzoncie. Po drugiej stronie dworu, przed jego elewacją frontową, zlokalizowano dziedziniec reprezentacyjny, niegdyś z podjazdem w kształcie eliptycznego gazonu (Ryc. 6). Z czasem, podjazd porośnięty dzicząłą roślinnością, stał się namiastką dworskiego parku (Ryc. 7).

Naprzeciwno dworu, po drugiej stronie reprezentacyjnego dziedzińca, stał kiedyś mniejszy budynek – stajnia koni wyjazdowych (Witek 1993). Za nim, dalej na głównej osi kompozycyjnej, lokował się duży dziedziniec gospodarczy, kiedyś ze wszystkich stron otoczony ciągami budynków folwarcznych: stodoł, obór i stajni dla koni pracujących – obecnie ta zabudowa jest niekompletna. Wjazdy na teren założenia nie zostały poprowadzone osiowo, lecz wzdłuż pierzei dziedzińców: gospodarczego i reprezentacyjnego. Zarówno droga biegnąca na zachód do Skwierzyny przez Nowe Dłusko, jak i na południe, do Przytocznej przez Nową Niedzwicę wychodzą z pd.-wsch. narożnika dziedzińca reprezentacyjnego (Ryc. 6, 7).

Druga, poręczna oś kompozycyjna biegnie równolegle do brzegu rzeki Warty i przecina pod kątem prostym główną oś na środku reprezentacyjnego dziedzińca, przed frontem dworu, na środku otoczonego podjazdem gazonu. W kierunku zachodnim przechodzi między budynkami spichlerza (bliżej dworu) i gorzelnii (bliżej dziedzińca gospodarczego). Dalej w tym kierunku trafia na pierwotnie znajdowały się sady i ogrody warzywne. Z biegiem czasu lokowano tu kolejne obiekty gospodarcze. Ta tendencja trwa do dziś (Ryc. 7). W drugą stronę, na wschód, w kierunku Starego Dłuska wzdłuż osi ulokowano osiedle domów robotników folwarcznych, które jest przedmiotem niniejszego opracowania.

3.4. Osiedle domów robotników rolnych

Osiedle robotników rolnych rozciąga się wzdłuż poprzecznej osi kompozycyjnej po drugiej, wschodniej stronie reprezentacyjnego, dworskiego dziedzińca, ale nie jest z nim bezpośrednio połączone. Biegnąca wzdłuż osi wiejska ulica ma 15,0 m szerokości. Dwa szpalery naprzemiennie nasadzonych drzew nadają jej charakter alei (Ryc. 10). Po stronie północnej rozmierzono działki o rozmiarach 24,0 m na ok. 30,0 m w głąb – miały więc one nieco ponad 7 arów. Na tyłach stały małe budynki gospodarcze – początkowo prawdopodobnie także w jednej linii, w wyrównanej wielkości i formie. Dziesięć domów pobudowano od frontu, zawsze po prawej stronie parceli, w równych odległościach. Wszystkie o podobnych rozmiarach i analogicznej formie. Ich elewacje frontowe nadawały północnej stronie wiejskiej ulicy formę efektownej, rytmicznie zakomponowanej pierzei. Te elewacje były skierowane w kierunku drogi, czyli na południe. W ten sposób ich podcienia pod ryglowymi szczytami od wiosny do jesieni były dobrze oświetlone (Ryc. 8).

Wszystkie omawiane budynki wzniesiono na takim samym planie. Pod względem typologicznym jest to lokalny typ domu z wejściem od strony szczytowej i z amfiladowym układem pomieszczeń we wnętrzu. Główne wejście w takiej chacie znajduje się w podcieniu i prowadzi do przedsionka. Przechodząc przez przedsionek, bokiem mija się kuchnię, natomiast na wprost znajduje się duża izba mieszkalna (świetlica), a za nią, najczęściej na końcu domu lokuje się komora. Trzon kominowy jest ulokowany dokładnie pod kalenicą, w ścianie między kuchnią a izbą i obsługuje urządzenia grzewcze (paleniska, trzony kuchenne, piece) w obu tych pomieszczeniach.

Chaty opisanego typu w przeszłości były rozpowszechnione na terenie Pomorza, Krajny (północna Wielkopolska) i na Kujawach, a nawet miejscami na Mazowszu. Najczęściej wznoszono je w konstrukcji zrębowej, a w zachodniej części tak zarysowanego obszaru – także w konstrukcji ryglowej. Przykłady takich obiektów zachowały się w muzeach na wolnym powietrzu (Osiek n. Notecią, Złotów)¹².

Jak się wydaje działki po drugiej, południowej stronie wiejskiej drogi stanowiły rezerwę terenu. Z czasem powstawały tu kolejne domy dla robotników rolnych, ale już w bardziej typowym ustawieniu – kalenicą równoległą do drogi.

Cały zespół robotników rolnych w Krasnym Dłusku przetrwał w całości do lat 20-tych XX w. Drugą wojnę światową przetrwało jeszcze sześć obiektów (Ryc. 9, Sadowski 1997). W latach 70-tych i na początku lat 80-tych na miejscu dawnej zabudowy drewnianej powstały wielorodzinne bloki, charakterystyczne dla państwowych gospodarstw rolnych (PGR) z tamtego okresu. Obecnie z dawnego założenia osiedla zachował się tylko jeden budynek – pod nr 26.

4. KONKLUZJA

W XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej, po zniszczeniach wojennych, ale także potem, już po rozbiorach, szlachta odbudowywała folwarki jako uproszczone barokowe założenia przestrzenne. Szlachecy inwestorzy działali także pod wpływem idei oświeceniowych i wiadomości o akcjach kolonizacji wewnętrznej w państwach ościennych: w Prusach (tzw. kolonizacja fryderycjańska), a potem także w Austrii (kolonizacja józefiańska). Dodajmy jeszcze, że przełom XVIII i XIX w. to okres przechodzenia chłopów z pańszczyzny na czynsz, a folwarków na pracę robotników najemnych. To także czasy dobrej koniunktury w rolnictwie. W rezultacie pojawiały się założenia dworsko-folwarczne, takie jak przywołany w artykule przykład Krasnego Dłuska, które obejmują również starannie zaprojektowane osiedla robotników rolnych. Stanowiły one dopełnienie kompozycji przestrzennej folwarku, a na bazie miejscowej tradycji budowały również atrakcyjną formę architektoniczną. Dodatkowo zapewniały mieszkańcom – jak na tamte czasy – dobre warunki życia. Domy w Krasnym Dłusku dotrwały do czasów, w których zostały sfotografowane i zinwentaryzowane. Jako zespół stanowią one przykład unikalny, ale – jak autor starał się wyżej wykazać – wcale nie tak odosobniony.

BIBLIOGRAPHY

- Burszta J. (1954) 'Budownictwo wiejskie w kluczu runowskim pod Nakłem w I połowie XVII w.', *Kwartalnik historii kultury materialnej*, t. 2, pp. 104-139.
- Heidelck F. (1941), *Das ostgermanische Vorlaubenhaus im Wartheland*, Poznań (Posen).
- Jakimowicz, T., Łęcki, Wł., Nowacki, H., others (1994) *Architektura niedostrzegana – budownictwo folwarczne Wielkopolski*, Poznań, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, ISBN 83-85337-10-5.
- karty obiektów niebieskie i białe (1967, 1975, 1981), [online]. Available at: <https://zabytek.pl>, (Accessed: 10-01-2024).
- Kornecki M. (1991) 'Krajobraz kulturowy - perspektywy badań i ochrony', *Ochrona Zabytków* 44/1 (172) pp. 19-25.
- Kozierowski S. ks. (1916) *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezyi poznańskiej. Tom I. A-O*, Poznań, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Miłobędzki A. (1988) *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa, Wiedza Powszechna, ISBN 83-214-0578-9.

¹² Muzeum Kultury Ludowej w Osieku nad Notecią – chata z Głubczyna (1790); Zagroda Krajeńska w Złotowie – chata ze Starej Świętej (1790).

- One Bid (2022) Starodruki [online]. Available at: <https://one.bid/sv/ksiazki-i-starodruki-switkowski-piotr-budowanie-wiejskie-dziedzicom-warszawa-lwow-1782/1283481>, DOI, (Accessed: 20.09.2024).
- Piotrowski, R. (2011) *Spotkania z historią – Treffen mit Geschichte – Gmina Przytoczna – Gemeinde Prittisch*, Przytoczna: Urząd Gminy w Przytocznej, ISBN 978-83-934299-0-5.
- Polska-Org (2022) Krasne Dłusko [online]. Available at: <https://polska-org.pl/9885775,foto.html>, (Accessed: 06-11-2022).
- Ponińska K. *Sosnowica. Oczami duszy* [online]. Available at: <https://oczamiduszy.pl/gallery/sosnowica/>, (Accessed: 28-08-2024).
- Prokopek M., *Budownictwo ludowe w Polsce* (1976) Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Sadowski, W. (1997) *Budownictwo wiejskie u zbiegu Warty I Noteci*, Sanok – Gorzów Wlkp.: Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.
- Sochacka D., Kraszewska M. (2007) 'Zespoły dworsko-folwarczne w strukturze i krajobrazie wsi', *Infrastruktura i ekologia obszarów wiejskich* 2007/5, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi PAN w Krakowie, Katedra Technicznej Infrastruktury Wsi AR w Krakowie, URL <https://bibliotekanauki.pl/articles/62540>.
- Tłoczek I. (1985), *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe (PWN), ISBN 83-01-04218-4.
- Wasiołka Z. (2013) *Krzycko Wielkie*. Polskie Zabytki – Katalog zamków, pałaców i dworów [online]. Available at: http://www.polskiezabytki.pl/m/obiekt/5890/Krzycko_Wielkie/, (Accessed: 28-08-2024).
- Yandex Maps (2024) Krasne Dłusko [online] Available at: <https://yandex.eu/maps>, (Accessed: 03-06-2024).
- Zachariasz A. (2013) Zespół dworski jako integralny element krajobrazu wsi. Problemy ochrony i wspólnego użytkowania na wybranych przykładach z Polski południowej', *Architektura Krajobrazu*, 2(39), p.p. 4-29, URL <http://architekturakrajobrazu.up.wroc.pl/2013/22-2013/81-2-2013>.
- Zamki, pałace, dworki (2009) Krasne Dłusko /Lauske/ [online] Available at: <https://zamiklubuskie.pl/krasne-dluskolauske/>, (Accessed: 21-02-2024).

AUTHOR'S NOTE

A lecturer of perspective projection and descriptive geometry. He conducts research in the field of architectural composition, the properties of visual perception and architecture, and especially its history.

O AUTORZE

Wykładowca geometrii wykreślnej i perspektywy. Prowadzi badania naukowe z zakresu kompozycji architektonicznej, właściwości percepcji wzrokowej oraz architektury, a w szczególności jej historii.

Contact | Kontakt: arletl@zut.edu.pl